

Котляр Євген Олександрович,

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7698-418X>,

кандидат мистецтвознавства, професор,

завідувач кафедри монументального живопису,

Харківська державна академія дизайну і мистецтв,

член-кореспондент, Національна академія мистецтв України

Харків, Україна

e-mail: eugeny.kotlyar@gmail.com

Їдиш у візуальному просторі та пам'яті Їдишланду

На численних польових, архівних і мистецьких матеріалах досліджено питання присутності і відсутності написів їдишем у міських ландшафтах історичного проживання євреїв у Східній Європі, зокрема в Україні. Показано, в який спосіб у різні періоди їдиш ставав інструментом етнічного, культурного, соціального, національно-політичного й меморіального маркування відповідних локацій, як і чому це відрізнялося в різних регіонах.

Ключові слова: їдиш, Їдишланд, міський простір, маркування, Східна Європа, Україна.

Російська ракета, що прилетіла в листопаді 2024 року в мій будинок на Салтівці в Харкові, потрапила до самого серця моїх дитячих спогадів кінця 1970-х – 1980-х років. Спогадів, у яких ще лунав *мамелашн* – мова ашкеназійських євреїв, які розмовляли мовою їдиш. У нашому під'їзді мешкало чотири єврейські родини, і до моєї бабусі Фіри приходили її сусідки поговорити про життя. Я любив слухати їхні *бобе-майсес*, зручно вмостившись на дивані. Обминаючи чутливі до дитячого вуха теми, бабуся миттєво переходила на їдиш. Багато років по тому ці зігріті теплом спогади супроводжували мене з дітьми, що подорослішали, на батьківщину моєї рідні в Кам'янець-Подільський, в тому числі й на їхні братські могили, де їдиш залишився тільки на знаках у місці

розстрілу євреїв під час окупації міста. Із відходом бабусі у засвіти величезний світ колишнього українського Їдишланду спорожнів та онімів.

Удруге і несподівано він заговорив зі мною вже на початку 2010 року в зовсім іншому місці – у Нижньому Іст-Сайді в Нью-Йорку. Більше століття тому сюди стікалися хвилі єврейської еміграції з усієї Східної Європи, перетворюючи цей район на подобу величезного штетлу. Про це сьогодні нагадують пам'ятний мурал і написи їдишем, що часто трапляються в центрі району. Вони доносять до нас назви містечок, вирізьблених на фасадах синагог, які маркують те чи те земляцтво. Серед них можна побачити знайомі Бережани, Межиріч, Підгайці, Проскурів, Білосток та багато інших. Здається, що написи їдишем на будинках, вивісках крамниць і майстерень кидалися у вічі на всьому просторі Східної Європи і в межі єврейської осілості, де жили і звідки тікали єврейські емігранти.

Варто було б очікувати, що він був там повсюдно, особливо в тих місцях, де євреї складали 50% і більше. Радянський режим, Голокост і все довге ХХ століття стерли ці сліди, ускладнюючи їхній сучасний пошук. Сьогоднішні вулиці Львова і Чернівців зберігають поодинокі напівстерті написи їдишем, які разом із німецькою, польською, румунською та українською мовами насичували міський простір, будучи маркером національно-культурної мозаїчності.

Рідкісний приклад розписаної олійними фарбами по металу вивіски зберігся у Музеї історії та культури євреїв Буковини в Чернівцях. Це товарна реклама зі зображенням великої риби з пляшкою вина та келихом у супроводі побажань єврейською мовою з настанням весняного місяця *адар*. Її автор – відомий «оформлювач вивісок із відмінною репутацією» Ісак Ісахар Айзікович (1882–1944) підписав своє ім'я так само, як і в розписах малої зали «Великої синагоги» в Чернівцях. На відміну від івриту, який використовували в розписах синагог як частину програмної декорації, майстри нерідко воліли підписувати свої імена та імена благодійників. Це підкреслювало побутову основу мови, яку самі євреї називали «жаргоном».

Довоєнні види єврейських крамниць Польщі сьогодні доносить до нас меморіальний мурал у Любліні з видами вирваної з міської тканини єврейської вулиці, де вивіски рясніють написами мовою їдиш (автор – Яцек Рудзкі, 2016).

Однак рухаючись на схід Російської імперії, в межу осілости, цей мовний ландшафт змінювався. На вивісках залишалася яскрава реклама товарів та єврейські імена торговців і виробників, проте помітні написи писалися переважно російською. Думки про те, що їдиш просто не дійшов до наших днів, не підтверджуються листівками і світлинами дореволюційного та міжвоєнного часу з видами містечок, єврейських вулиць, будинків і лавок.

Ми не зустрічаємо цього і у творах єврейських художників 1920-х – 30-х років, наприклад, на гравюрах Соломона Юдовіна (1892–1954) та Мойсея Фрадкіна (1904–1974), де домінують образи відповідно білоруського й українського штетлів. Вони використовували одні й ті самі маркери старої «єврейської вулиці» в мотивах дерев'яних синагог, що покосилися, і старих євреїв, щільної і безладної єврейської забудови і нескінченних вивісок майстерень шевців, капелюшників, перукарів та ін. Обидва митці вставляли з роботи в роботу вивіску з чоботом як символ єврейської ділянки й присутності.

В одному з дереворитів Юдовін використовує її на межі високого, обнесеного фортечною стіною міста з церквою всередині, протиставляючи його старому штетлу з дерев'яною божницею, що підноситься. В такий спосіб художник підкреслює прірву між двома світами – єврейським і християнським. Таку ж прірву ми бачимо між двома іншими, тепер уже єврейськими світами: старим – традиційним і новим – пролетарським, революційним. І якщо перший усе ще маркують вивіски на єврейських крамницях кустарів і торговців, які були обмежені у правах за радянських часів, то другий – уособлюють пролетарі з прапорами, а у Фрадкіна – труби з димом як символи індустріалізації. В одній з ілюстрацій до Альманаху Української асоціації пролетарських поетів, що вийшов їдишем у Харкові 1929 року, Фрадкін разом зі своїм однокурсником та співавтором Бером Бланком (1897–1957), розмістив свої ініціали якраз на вивісці вздовж дороги, дотепно і символічно поєднуючи власну ідентичність із маркером єврейського кварталу на околиці містечка.

Таким чином присутність їдишу в міському просторі була маркером переважного населення, на яке було спрямовано загальну рекламу або специфічні товари, що призначалися для євреїв. З рухом на Схід Європи ця

присутність відчутно знижувалась, бо ставала непотрібною. Вона замінювалася численними єврейськими іменами власників, написаними іншими мовами, зміщуючи візуальні акценти від шрифту до торгової марки або імені.

Їдиш, що зник із дорадянських вивісок, знову з'явився в міському просторі в ранню радянську епоху. Тепер його оживила нова політична культура – «пролетарська за формою та національна за змістом», прописана в Конституції СРСР 1924 року та спрямована на виховання нового єврея. Відтоді вивіски єврейських культурних і навчальних закладів, як і афіші єврейських театрів, знову нагадали містянам про єврейську присутність. Однак це був останній і нетривалий період, який почав завершуватися разом із згортанням коренізації, а потім і національної політики ще задовго до Голокосту.

Yevgen Kotlyar,

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7698-418X>,

Candidate of Art History, Professor, Head of the Department of Monumental Painting,
Kharkiv State Academy of Design and Arts,

Corresponding Member, National Academy of Arts of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine

e-mail: eugeny.kotlyar@gmail.com

Yiddish in the visual space and memory of Yiddishland

Using numerous field, archival, and artistic materials, the author examines the presence and absence of Yiddish inscriptions in urban landscapes of historical Jewish residence in Eastern Europe, particularly in Ukraine. It shows how Yiddish became a tool for ethnic, cultural, social, national and political, and memorial marking of relevant locations in different periods, and how and why this differed in various regions.

Keywords: Yiddish, Yiddishland, urban space, marking, Eastern Europe, Ukraine.